

Роман ГОЛИК

“ТОЗЕМЛЬЦЫ И ИНОПЛЕМЄННИКЫ”: “РУСЬКИЙ ПАТРІОТИЗМ”, “ОБРАЗ СВІТУ” ТА ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ СЕРЕДНЬОВІЧНЬОЇ ГАЛИЧНИНИ Й ВОЛИНИ

Проаналізовано уявлення про світ, окремі народи, протиставлення “сво-їх” / “чужих” та руський патріотизм в рецепції авторів Галицько-Волинського літопису.

Ключові слова: *етнічний стереотип, історія, патріотизм, ментальність, Галицько-Волинський літопис.*

Дебати довкола існування та природи “русського патріотизму” княжої доби – одна з давніх проблем модерної історіографії. Її актуалізували вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в атмосфері захоплення давніми літописами та “Словом о полку Ігоревім”. Запозичені зі “Слова” мотиви “Руської землі за шеломянем” і “заклику до єдності руських князів” стали стійкими елементами української та російської суспільної міфології XIX–XX ст.¹

Однак (попри усі акценти сучасної медієвістики та недавню появу спеціальних праць), питання рецепції категорій Батьківщини, “своєї” й “чужої” землі, “свого” й “чужих” народів у середньовічній Русі XIII ст. все ще залишається, по-суті, відкритим. З одного боку, як зауважив Олексій Толочко, тодішній етнічний образ світу можна звести до кількох пар опозицій, тобто надати йому вигляду системи². Водночас майже всюди, де йдеться про уявлення, світогляд та культуру загалом, системність виявляється непевною.

Поділ світу на “свій”, рідний, близький, знайомий, відносно безпечний і “чужий”, незнаний, віддалений, мало прогнозований та потенційно загрозливий був одним із тих моментів, які завжди цікавили середньовічну людину. За цими критеріями диференціювали і території, і народи та суспільства, і окремих індивідуумів³. Пропонована стаття – одна зі спроб дослідити етнічні стереотипи в культурі Галицько-Волинського князівства. Основним джерелом такої реконструкції нині слугує текст Галицько-Волинського літопису – неоднорідної

¹ Див., наприклад: *Лихачев Д.* Национальное самосознание Древней Руси: очерки из области русской литературы XI–XVII ст. – Москва; Ленинград, 1945. – С. 49–67.

² *Толочко О.* Образ “чужинця” в картині світу домонгольської Русі // *Mediaevalia ukrainica: ментальність та історія ідей.* – Київ, 1992. – Т. 1. – С. 26–27.

³ Див.: *The Stranger in Medieval Society / Ed. by Akehurst and Stephanie Cain Van D’Elden.* – Minneapolis; London, 1997.

за змістом та композицією пам’ятки, яка віддзеркалює настрої й уявлення кількох культурних середовищ Галичини й Волині XIII ст. (певні доповнення до нашої теми можна знайти також у “паралельних” польських текстах – насамперед у хроніці Вінцентія Кадлубека та Великопольській хроніці). Проблему етнічних стереотипів середньовічної Русі розглядали й раніше⁴. Крім того, ця парадигма наукових досліджень розгорталась у студіях над генезою етнічного самоусвідомлення слов’ян⁵. Образ “свого” й “чужого” в Галицько-Волинському літописі також ставав об’єктом наукових студій. У частині з них його розглядали принагідно – наприклад, як художньо-літературний феномен⁶. Лише віднедавна він привертає увагу дослідників як окреме, самостійне явище. Одним зі свідчень цього стала стаття Вадима Арістова, де автор, полемізуючи з Антоном Генсьорським, розглядає “руську ідентичність” у Галицько-Волинському літописі як залежний від контексту і дещо розмитий конгломерат конфесійних та етнічних уявлень – тобто як очевидний релятивний процес, а не чітко зафіксований стан⁷. Водночас давніша досить велика стаття Міхаеля Мозера про стереотип Литви та литовця в руському літописанні теж змушує по-іншому глянути на проблему в контексті середньовічної Галичини й Волині⁸. Тому зосередимося лише на кількох маловивчених аспектах цієї проблематики.

Загалом, уявлення про “своїх” та “чужих” у середньовічній свідомості має два різних плани: етнічний та соціально-політичний. У першому під “своїм” розуміють усе, так чи інакше пов’язане з етнічно “рідною” спільнотою; натомість під “чужим” – те, що асоціюють з етнічно іншим, нерідним. У другому випадку “свій” та “чужий” означають належність до різних соціальних верств та політичних угруповань у межах однієї й тієї ж етнічної спільноти.

Християнський світ: поляки, чехи, німці. Етнічна карта світу для середньовічних інтелектуалів Галичини й Волині поділялася на два великі простори – західний і східний. “Погляд на Захід” охоплював, передовсім, безпосередніх сусідів Галичини й Волині – поляків⁹. Їхній образ доволі амбівалентний. З одного боку, у свідомості літописців та їх сучасників поляки / “ляхи” виступали союзниками / “мирниками” галицько-волинських володарів чи навіть їхніми родичами. При цьому в центрі уваги авторів, очевидно, опинялися знакові постаті – представники

⁴ Толочко О. Образ “чужинця”... – С. 26–46.

⁵ Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / Отв. ред. В. Королюк. – Москва, 1982.

⁶ Федорак Н. Поетика Галицько-Волинського літопису. – Львів, 2005. – С. 51–54.

⁷ Арістов В. Руська ідентичність у Галицько-Волинських землях у XIII ст. // Міжкультурний діалог. – Київ, 2009. – Т. 1: Ідентичність. – С. 121–150.

⁸ Moser M. Stereotypy Litwy i сведения о ней в древнейших восточнославянских летописях. Новгородская I, Лаврентьевская и Ипатьевская летописи – до конца XIII в. // Studia Slavica Hungarica. – 2004. – V. 49, Nr. 3–4. – P. 229–280.

⁹ Окремо про це див.: Голик Р. Свій vs чужий: стереотип поляка в ідеології Галицько-Волинського літопису // Średniowiecze Polskie i Powszechnie. – Katowice, 2010. – Т. 2. – S. 81–91.

політичних і військових еліт середньовічної Лехії. Наприклад, Конрад I Мазовецький зображений володарем, який приймає Данила і Василька Романовичів “з любов’ю великою”, а також любить “руський бій”, тобто специфічну для русичів манеру ведення бойових дій¹⁰. Зі свого боку, Романовичі також сприймають Конрада крізь парадигму “братської любові”. Конрад II – “Кондрат Сомовитович” теж вважає руських сусідів “милими браттями”, наголошує на своїй династичній спорідненості з ними та розраховує на одностайну підтримку від Романовичів: “Князь же Конрад почав їздити зі словами: “Брати мої милі, русичі! Потягніть в одне серце!”¹¹. В іншому місці руський автор вкладає в уста послів від Конрада II не просто прохання про підтримку, а декларацію особистої відданості та особливості спорідненості з “братами” – руськими князями, адресовану Володимирові Васильковичу та його потенційному наступникові: “Пане брате мій! Ти мені був замість батька, бо тримав мене під своєю рукою своєю милістю; тобою я, пане, княжив і міста свої тримав і братів моїх відрікся та грізним був; і надіюся на Бога і на тебе, щоби мене, пане мій, з твоєю милістю прийняв брат під свою руку, і постояв би за мене, за мою образу, як і ти, пане мій, стояв за мною за мою образу”¹².

Дружніх Романовичам польських володарів галицькі та волинські літописці описували за допомогою позитивних словесних кліше. Так, Лешко Білий на перших сторінках літопису виступає заступником княгині Романової та її малолітніх дітей. Він “добрий опікун”, який “з великою честю прийняв ятрівку свою і дітей”¹³. Щобільше, літописний Лешко прагне передати свою турботу про долю Романової вдови та її потомства іншим володарям: “Я не пом’янув звади Романової, тобі бо дружним він був, клявся ти до його нащадків, які залишилися, любов мати, нині ж йдемо та, взявши, передамо їм вітчину їхню”¹⁴, – переконує він угорського короля. Позитивне ставлення до польських володарів видно також з їхніх “епітафій”. Так, Конрад I постає уособленням зразкового християнського володаря (“помер князь великий лясський Конрад, який був славним і предобрим; жаліли по ньому Данило і Василько”). Епітафія Болеслава Встидливого переростає у панегірик із фактографічним додатком. Його змальовано бездоганним правителем і смиренным християнином: “упокоївся великий князь краківський Болеслав, добрий і тихий, кроткий і смиренний, незлобивий, братолюбний. У старості добрий відійшов до Господа, тіло ж його, спорядивши, положили в церкві святого Францішка, в місті у Кракові”¹⁵. Натомість епітафію Лешка Чорного – “Лєстька Казимировича” – вкрито фактографічним канонам. Головний акцент зроблено на церемонії поховання та всезагальному смутку, “великому плачі підданих за добрим володарем”, який її супроводжує: “упокоївся великий князь Лєстько Казимирович

¹⁰ Галицко-Волинская летопись. Текст. Комментарий. Исследование / Сост. Н. Котляр, В. Франчук, А. Плахонин. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 95.

¹¹ Там же. – С. 153.

¹² Там же. – С. 162.

¹³ Там же. – С. 79.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же. – С. 150.

краківський. Єпископ же, ігумени, священники та диякони спорядили тіло його та співали належних пісень, і так положили його тіло в місті Кракові, у церкві Святої Трійці, і плакали за ним усі люди, бояри й прості, плачем великим”¹⁶. По-суті, тут маємо кліше, яке літописці застосовували, описуючи смерть своїх, руських володарів – недаремно оточення польського правителя назване “боярами”.

Паралельно літописці викладали й негативні уявлення про “ляхів” – поляків. В одних випадках йшлося лише про звичайне підкреслення переваги “своїх” над “чужими”. Наприклад, Конрад I у Галицько-Волинському літописі не просто захоплений “руським боєм”. Під час облоги Каліша в 1229 р. він заохочує своїх воїнів битися з таким же завзяттям, як русичі. Проте ті залишаються пасивними: “Конрад же любив руський бій і спонукав своїх ляхів, але ті не хотіли”¹⁷. Зрештою, далі літописець вказує приховану причину цього небажання: разом із руськими союзниками Конрадові поляки виступають не проти “чужих”, а проти “своїх”. Тому оточені мешканці Каліша апелюють саме до етнічної спорідненості – братерства з нападаючими. Захоплення “свого” міста для лехітського правителя – зазначають вони – втрата його воїнської честі: “Чи це не твоє місто? Чи ми, мужі, знеможені у граді цьому – чужоземці? Ні, ми – твої люди і брати ваші; чому над нами не змилосердитесь? Якщо нас русь полонить, то яку славу Конрад дістане? Якщо руська хоругва стане на забороллах, то кому честь учиниш? Чи не Романовичам? А свою честь знищиш: нині брату твоєму служимо, а завтра твої будемо: не дай русі погубити цього міста”¹⁸.

Не дивно, що в описі боротьби проти ятвягів літописні поляки, приховані союзники “язичників”, “заздрять руській славі”. З погляду галицького редактора, це кидає тінь не лише на політичну лояльність, а й християнську ідентичність польських володарів: “ляхи ж, сповнившись заздрості та лєсті, почали сприяти поганам”¹⁹. Натомість ворожі Романовичам польські воїни Ростислава Михайловича зображені в Галицько-Волинському літописі ще інакше. Це – агресивно налаштовані супротивники, для підтримки бойового духу вони співають “керліш” / “керелес” / “корелесь” (приспів “Кириє елейсон” / “Kyrie elejson” з “Vogurodzicy”) і прагнуть “погнати на великі бороди” – напасти на русичів, яких ідентифікують зі знаковим елементом зовнішності – довгою бородою. У відповідь Данило та Василько Романовичі протиставляють бойовим гаслам поляків власні лозунги, які репрезентували у вигідному світлі Русь: “Данило ж побачив ляхів, які міцно йшли на Василька, “корелес” співаючи і сильним голосом ревли в полку своїм, ... ляхи ж кричали, кажучи: “Поженемо на великі бороди”. Василько ж відказав: “Брехня слова ваші, Бог є нашим помічником”²⁰.

Такі уявлення з обох боків сприймали як усталені. Це ілюструють також етнополітичні кліше, які руські та польські хроністи використовували для характеристики

¹⁶ Галицько-Волинская летопись. – С. 158.

¹⁷ Там же. – С. 95.

¹⁸ Там же. – С. 96.

¹⁹ Там же. – С. 128.

²⁰ Там же. – С. 117.

тих самих персонажів – наприклад, того ж Романа Мстиславовича²¹. Назагал же ставлення до поляків у галицько-волинських літописців диктувала логіка подій, за якою періоди примирення змінюються періодами збройних конфліктів. З одного боку, руські автори разом з Данилом Романовичем радіють його перемогам над “ляхами” як непересічним військовим досягненням: “...увійшли вони з славою у землю свою: ніякий – бо князь не входив у землю Ляську так глибоко, крім Володимира Великого, який землю [Руську] хрестив”²². Проте з таким же задоволенням повідомляється й про мирні перемовини польських та руських правителів: “...й уложили між собою угоду про землю Руську і Ляшську, й утвердилися хрестом чесним”²³), а також про досягнуті домовленості та компроміси: “...сътворша межі собою клятву русь и ляхове: аще по семь коли будетъ межі ними усобица, не воевати ляхомъ руское челяди, ни руси лядкое”²⁴ тощо.

Водночас драматичні події змушують літописців вийти за межі звичних кліше в зображенні польських сусідів. Це демонструє розповідь про взяття Сандомира монголами 1259 р. Автор детально описує картину “Судомирсакого взятія” з усіма драстичними деталями, акцентуючи на героїзмі одного з безіменних воїнів, а не, як звично, – правителів: “Один з ляхів – не боярин, не знатного роду, але простий чоловік, не в доспіхах, з сулицею, захистився відчайдушністю як твердим щитом і сотворив справу, пам’яті гідну: побіг проти татарина і, зійшовшись з ним, так убив татарина, аж другий татарин, надійшовши ззаду, потяв ляха, і тут убитий був лях”²⁵. Особливо трагічним для літописця стає прикінцевий етап винищення сандомирян. Він перетворюється на жакхливий ритуал: всезагальна сповідь, вихід за місто з моторошною “весільною” процесією, принизливе сидіння на березі Вісли і масова смерть від рук монголів, яку приречені приймають з плачем: “І потім пішли з міста з хрестами, свічами та кадилами; пішли ж бояри й боярині, нарядившись у весільні вбрання та ризи; слуги ж боярські несли перед ними дітей їх. І був плач великий і ридання: чоловіки плакали за своїми дружинами, матері ж плакали за своїми дітьми, брат – за братом. І не було кому помилувати їх: гнів бо Божий звершився на них”²⁶. У цьому тексті людське усвідомлення трагедії сусіднього народу – християн, яких безжалюно вбивають погани, – частково витіснило етнічні упередження й трафарети. Щоправда, версію сандомирських подій, яку подавали галицькі літописці, не поділяли польські середньовічні хроністи. Для них винуватцями різанини були не тільки головні вороги – монголи, але й їхні союзники, руські князі – Данило і Василько Романовичі: саме за допомогою

²¹ Докладніше про це: *Голик Р.* Левь, имь же половци дѣти страшаху: стереотипи Романа Мстиславича у Галицько-Волинському літописі, Великопольській хроніці та модерній історичній традиції // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 165–200.

²² Галицько-Волинская летопись. – С. 97.

²³ Там же. – С. 140–141.

²⁴ Там же. – С. 97.

²⁵ Там же. – С. 138.

²⁶ Там же. – С. 139.

русі татари й переконали сандомирців покинути міські укріплення та піддатися²⁷. Таке різноголосся – не лише доказ діаметрально протилежного трактування подій, а й наслідок прихованої дії етнічних стереотипів на ментальність середньовічних істориків.

Водночас руські правителі розглядали сусідні польські території не як повністю чужу землю, а як простір, на який вони мають законні права через династичні зв'язки. Руські літописці також вважали такі претензії цілком логічними: “По смерті ж великого князя Болеслава не було кому княжити в Ляській землі, бо не було в нього сина; і захотів Лев землі, але бояри були сильні і не дали йому землі”²⁸. Зі свого боку, польські володарі та хроністи також вважали галицькі та волинські землі територією, на яку з повним правом можна поширювати свою владу. У цей спосіб межа між “своїм” і “чужим” виглядала досить непевною і розмитою.

Але, попри етнічні бар'єри й політичні кордони, середньовічна польська і руська культурні сфери взаємодіяли, впливали одна на одну. Так, вже давніші лінгвістичні дослідження А. Генсьорського довели, що автори Галицько-Волинського літопису знали та використовували запозичені з польської й адаптовані до руської мови терміни й конструкції: *коруна, королевство, керльишь, крижевник, пребоиц, стоць святого Петра, бискупъ* тощо²⁹. Руські автори орієнтувалися також у польській топонімії. Географічний образ польської території вкладався, насамперед, у такі топоніми, як *Краковъ / Краків, Судомиръ / Сандомир (Судомирскую землю / Сандомирську землю), Съхачев / Сохачев, Люблинь / Люблін, Мазовише, Висла* тощо, але найчастіше фігурував як *ляхы* чи *Лядская земля*. Поляків також диференціювали за іменами, прізвиськами та патронімами, трансформуючи їх за нормами тогочасного руського слововжитку: *Лестько, Болеславъ, Вячеславъ, Судиславъ, Пакославъ, Держиславъ, Судъ, Творіанъ, Кондратъ, Самовитъ; Кондрат Самовитовичъ, Лестько Казимиричъ, Яртак*. За таким же принципом на сторінках Галицько-Волинського літопису з'являються “ляхи” Держислав Абрамович, Станіслав Микулич, Творіан Войтихович, Юрій Толіптович тощо.

Менше деталізованою у свідомості руських середньовічних книжників виглядає картина Чеської землі. Ця територія асоціюється у літописців із землею Муравською (Моравською) та Опавською, де воює князь Данило Романович. Так, описуючи його похід в околиці Опави, літописець звертає увагу, переважно, на описи боїв і на військові успіхи руського князя. Для нього це ще одна нагода наголосити на унікальності Данила Романовича: “не було в землі Руській перше, щоби хто воював землю Чеську: ні Святослав Хоробрий, ні Володимир Святий”³⁰. Водночас хроніст намагався зафіксувати географічний образ і топоніміку захопленої місцевості. Так на його словесній карті з'явилися ріка Одра, город *Козлій, Опава*,

²⁷ Див.: “Великая хроника” о Польше, Литве и их соседях XI–XII ст. – Москва, 1987. – С. 184–185.

²⁸ “Великая хроника”... – С. 151.

²⁹ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – Київ, 1961. – С. 99 – 101.

³⁰ Галицко-Волинская летопись. – С. 125.

Глубычичи, Особолога тощо³¹. Проте місцевих жителів згадано лише принагідно як об'єкт нападу руських військ. Зрештою, чеська територія в літописі фігурує як своєрідний трофей, яким гордяться руські князі та їхні союзники: “І сказали собі Данило, Болеслав і Лев: “Усю землю ми полонили”³². Лише наприкінці літопису Чеську землю згадано не в контексті війни, а як місце проведення снему, за участі й галицьких князів³³.

Не менш двозначний і стереотип “угра” / угорця. Інколи автори вагаються між позитивною та негативною оцінкою угорських правителів та їхніх підданих. Так, на початку хроніки стереотип прихильного Романовичам “короля Андрія” (Ендре II) (“Король же Андрій не забув любові своєї колишньої, яку мав до брата свого, великого князя Романа”) поєднано з демонізованим образом його посланця – воєводи Бенедикта (Бора) Лисого. Король разом із наближеними “боярами” виступає патроном малолітніх Романовичів, пов’язує з ним далекосяжні матримоніальні проекти, плануючи віддати за галицького князя свою доньку³⁴. Натомість посланий до Галича Бенедикт одержує стійке окреслення мучителя / “томителя”. Його ім’я асоціюється з Антихристом, і літописець вважає такі натяки цілком виправданими: “...був бо мучитель бояр і городян, і блуд творив, і оскверняв жінок і черниць, і попадів, на правду був антихрист поганими ділами своїми”³⁵. Не менш негативно зображений й угорський воєвода бан Фільній. Його супроводжує стійкий негативний епітет “древле прегордного Філі” чи “Філі гордого”, відповідно трактованого³⁶. Літописний Фільній прагне закріпити у свідомості своїх воїнів образ галицьких русичів як слабких супротивників, вдаючись до фразеологізмів: “Єдинъ камень много грнцевъ побиваше”, “Острый мечю, борзый коню – многаа руси [погибель?]” (“гострий мечу, швидкий коню – велика русі [погибель]”³⁷, “Русь тщиви суть на брань, да стерпимъ устремленія ихъ, не стерпими суть долго время на съчи” тощо³⁸. Літописець прагне на зарозумілості Фільнія як людини з амбіціями (“сподівався обняти землю, висушити море”), гідної Божої карі: “Богу же того не търпяшу, во ино время убиень бысть Филя”³⁹. Звідси й загальний образ “злих угрів”, які намагаються захопити галицькі й волинські землі, але за кару помирають “злою смертю”. Така риторика війни й притистояння мала свою мотивацію.

³¹ Галицко-Волынская летопись. – С. 125–127.

³² Там же. – С. 127.

³³ Там же. – С. 176.

³⁴ Там же. – С. 81

³⁵ Там же. – С. 80.

³⁶ *Волощук М.* Філя древле прегорды / Fila Supruniensis. Маловідомі сюжети з історії Галицької землі першої половини XIII ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 189–196.

³⁷ Галицко-Волынская летопись. – С. 87

³⁸ Там же. – С. 117.

³⁹ Там же. – С. 87.

У певний момент угорські володарі справді сприймали Галичину й Волинь територією схизми, яку потрібно викоринювати всіма методами, латинізуючи ці землі⁴⁰. Проте, очевидно, таке ставлення згодом змінювалося. Невипадково в інших літописних контекстах угорці, навпаки, захоплюються військовою міццю галичан та волинян. “Такого города не зустрічав я навіть у німецьких краях”, – стверджує в одному з контекстів угорський король Андрій, дивуючись укріпленням Володимира⁴¹. Ще в інших ситуаціях угорські володарі виступають союзниками руських князів і ставляться до них, як до собі рівних. Загалом угорці, як і поляки, в одних ситуаціях зображені союзниками, а в інших – навпаки, ворогами Галицької та Волинської земель. Водночас сам образ угорської Корони не дуже чіткий. Галицько-Волинська Русь підтримує з нею контакти, періодично навіть стає залежною від неї, але сама територія Угорщини опиняється, переважно, за межами літописної розповіді. Проте літописець докладно нотує все, пов’язане з угорцями. Так, описуючи події 1208 р., автор називає угорських вельмож, які брали участь у поході на Галицьку землю: “великий двірський” Пот, воєводи Міка Бородатий, Лотохарот, Банко, Мокіян, Табрець, Марцел” тощо⁴². При цьому угорські антропоніми в літописному тексті мають різний ступінь слов’янізації, потрібної руському книжникові і читачеві для їх розуміння та ідентифікації (Ендре – Андрій, Калман – Коломан, Фільній – Філя тощо). Водночас у слововжитку літописця помітне використання, за версією А. Генсьорського, “немадярського слова, проте з офіційної латинської мови на Угорщині” – титулу “риксь” на позначення (угорського) короля⁴³. Отож, тут також можна вбачати вплив угорської культури на ментальність середньовічних галичан і волинян.

Не менш двозначні є образи німців / германців, із правителями яких руські князі також мали династичні контакти. Так, літопис спеціально віднотує повідомлення про придворну змову й вбивство Філіпа Швабського. За асоціацією до цієї розповіді додано протилежний за смыслом сюжет із канонізованою згодом донькою його сестри, святою Єлизаветою⁴⁴. Водночас галицький літописець розглядав німецькі території також як сферу заворушень, конфліктів, де перетинаються інтереси чеських, угорських та (непрямо) руських правителів: “...після убивства герцога, званого Фрідрихом, ... заколот великий був між сильними людьми за честь і волость герцога убитого, за землю Ракуську і за землю Штирську, король угорський-рикє і король чеський билися за неї”⁴⁵. Ще в одному з контекстів німців асоційовано з хрестоносцями, які володарюють на руській території: “...не добре, щоб нашу отчину тримали крижевники-темпличі, звані соломоничами”, –

⁴⁰ *Волощук М.* Естергомський архієпископ в системі русько-угорських відносин кінця XII – першої третини XIII ст. // *Княжа доба: історія і культура.* – Вип. 3. – С. 109, 111.

⁴¹ *Галицько-Волинская летопись.* – С. 100.

⁴² Там же. – С. 81.

⁴³ *Генсьорський А.* Галицько-Волинський літопис. – С. 97–98.

⁴⁴ *Галицько-Волинская летопись.* – С. 81.

⁴⁵ *Толочко О.* Образ “чужинця”... – С. 29.

заявляє Данило Романович⁴⁶. В інших місцях літопису помітне розрізнення німців із різних регіонів (“вротиславських”, “ризьких”, “торунських” тощо), які, проте, взаємодіють між собою. Звідси – повідомлення про напади литовців та жемайтів на німців у Ризі, яким на допомогу приходять торунські німці⁴⁷. Проте географічно образ Німецької землі в літописі конкретизований мало й позначений фрагментарно: “... пішов у землю Вротиславську, і прийшов до міста німецького, званого Среда”⁴⁸. Натомість йдеться, переважно, про недиференційовані “німецькі землі”, звідки надходять надзвичайні новини, на зразок вміщеної під звісткою про великий природний катаклізм: “... почали говорити, що у Німцях вийшло море и потопило землю, за гнівом Божим. Понад 60 тисяч душ потонуло, а церков кам’яних 100 і 11, крім дерев’яних”⁴⁹. Не дуже багато зафіксовано в літописі й німецьких антропонімів: *Маркольт, Фрідріх, Генріх, Отто Гардек, Герборт, Бруно, Кінека, Елизавета / Альжбіт, Людовік / Лудовік*, тощо та загальних лексичних запозичень (*герцюк / герцюковъ, лонокарбович*) тощо⁵⁰.

Лише в кількох літописних епізодах вміщені згадки про інші західні країни, політичні та релігійні центри – насамперед про Рим. Апостольська столиця в Галицько-Волинському літописі фігурує, насамперед, у контексті коронації Данила Романовича. У цій ситуації Рим і католицьку ойкумену потрактовано як “церкве святыхъ апостоловъ”, “столь святого Петра”, а папа Інокентій IV і папські посланці (одного з яких – Опізо / “Описа” – названо за прізвиськом) фігурують як “свої” (Данило приймає корону “отъ отца своего папы Никентія и отъ... епископовъ своихъ”). Зрештою, постать Інокентія / Никентія у Галицько-Волинському літописі має особливу ауру. Він зображений не лише захисником “грецької віри”, а й людиною, яка планує скликати собор “про правовір’я та об’єднання церков”⁵¹. У контексті доволі скупих літописних звісток повідомлення про ідеологічну програму церковного першоєрарха – доволі знаковий симптом. Цікаво, що подібна увага до папи та представників латинської Церкви і їхніх місіонерських планів виявляється в літописі ще раз – у контексті прорахунків із християнізацією Литви.

Загалом погляд галицьких та волинських літописів на захід від Русі не можна назвати ані надмірно симпатизуючим, ані, навпаки, ворожим. Це погляд на відносно близьку, але все-таки іншу цивілізацію.

Язичники та напівпогани: монголи, половці, прибалти. Натомість погляд на Північ та (особливо) Схід із перспективи Галицько-Волинського князівства справді викликав занепокоєння книжників. Хоча й тут простежуються дві тенденції. З одного боку, степовиків та прибалтійські язичницькі племена розглядають як постійний чинник дестабілізації. Але приходять час глибинних трансформацій і старі образи та стереотипи зникають під тиском нових реалій.

⁴⁶ Галицко-Волынская летопись. – С. 105.

⁴⁷ Там же. – С. 157.

⁴⁸ Там же. – С. 108.

⁴⁹ Там же. – С. 157.

⁵⁰ *Генсьорський А.* Галицько-Волинський літопис. – С. 97.

⁵¹ Галицко-Волынская летопись. – С. 127.

Так, однією з подій, що змінила уявлення про світ у XIII ст., була поява монголів. Спочатку на них справді дивилися як на щось небачене, несподіваний вияв Божого гніву. Нові вороги з’явилися “нізвідки” і це ще більше підсилювало розгубленість. Перші спроби розпізнати за незнайомими знаками і речами систему звичних значень і цінностей дезорієнтували жителів Русі. Враження були діаметрально протилежними. Одні князі мали досить реалістичне уявлення про незнаних воїнів (“стрільці”, “ратники й добрі вої”). Інші навпаки, оцінювали їх лише за зовнішніми ознаками (“вони прості люди є, гірші від половців”)⁵². Спроби застосувати зрозумілі й звичні символи й форми поведінки для спілкування призвели, як відомо, до трагічних наслідків. Русичі виходять назустріч татарам з хрестами, а їх, натомість, знищують – зазначає літопис⁵³. Поступово образ татар з “невідомої сили” перетворився на щось конкретніше й осяжніше, проте не менш небезпечне. У свідомості руських книжників з ними був пов’язаний, зокрема, образ медіанітів, які втекли на край світу і звідти напали на Русь, – енергійних та витривалих людей, які харчуються кониною, мають власні релігійні уявлення й обряди, визнають полігамію та упродовж відносно короткого часу (39 років) намагаються підкорити собі весь світ⁵⁴. Крім того, руські літописці часто вказували “немислиму кількість” монгольських військ. Під час “смути” в Орді, зауважував літописець, “побили вони одні одних, як піску морського”⁵⁵. Натомість, розповідаючи про заблукалі в горах війська Ногая й Телебуги, літопис із певною сатисфакцією стверджує про “незчисленну кількість” загиблих монголів, апелюючи до свідків, які називали вражаючі кількості: “самовидци же тако рекоша: умръшихъ бысть 100 тысячъ”. На тлі звістки про такі масштабні втрати літописець спеціально вмістив повідомлення, що “осоромлений Богом” Телебуга вернувся з гірського походу сам, пішки, лише з дружиною та однією кобилою⁵⁶. Взагалі ж татар сприймали як підступних, хитрих, жорстоких ворогів, інколи як напівлюдей, які не милують навіть немовлят. Різна шкала релігійних, моральних і звичаєвих цінностей з обох боків утворювала міцну стіну стереотипів. Монголи для русичів були “безбожними агарянами”, посланими Господом як кара за старі гріхи. Натомість мешканці Русі були для татар маргінальним явищем: “ogusut irgen” (“руські люди”) – лише піддані, цінність яких вимірюється їхнім, насамперед ремісничим, умінням, а також об’єкт військових набігів. Для спілкування з монголами русичам (та європейцям загалом) необхідно було оволодіти мінімумом важливих знань про чужу культуру і знаками, що їх виражали: символікою та єрархією кольорів (золотого, блакитного, червоного, чорного і зеленого) на тамгах, зображень на пайцзах та матеріалу, з якого вони зроблені (золота, срібла, бронзи), відокремлення “щасливих” барв і чисел від “нешасливих” тощо⁵⁷. Проте

⁵² Там же. – С. 89.

⁵³ Там же. – С. 91.

⁵⁴ *Паславський І.* Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів. – Львів, 2009. – С. 88–92, 101–104.

⁵⁵ Галицко-Волынская летопись. – С. 143.

⁵⁶ Там же. – С. 155.

⁵⁷ Докладніше див.: *Kalużynski S.* Dawni mongolowie. – Warszawa, 1983.

найважчим до подолання був обрядовий бар'єр. Так, церемонія поклону ханові в зображенні літописців принижує руського князя, а “поклоніння кушу” сприймається відступництвом від християнства. Тому перше випробування для русичів виглядало не таким страшним, як друге. Невипадково літописний Данило Романович, опинившись в Орді, відкидає пропозицію Сомогура “поклонитися кушу”: від цього “гріха” його звільняє аудієнція у Батия⁵⁸. При цьому літописець звертає увагу на весь ризик цього кроку, пригадуючи історію мучеників – Михайла Чернігівського та його слуги, які не дотрималися церемонії й поплавилися за це життям⁵⁹. Загалом, монгольський шаманізм руські книжники вважали, фактично, одним із виявів абсолютного зла. Як відомо, монголи сповідували культ землі, вогню, вічного неба і небесних світил, зокрема сонця й місяця, яких вважали добрими божествами, а також поклонялися предкам-родоначальникам. Крім того, серед монгольських племен були поширені ворожіння та віра в чудотворні заклинання. Їхні обряди викликання духів супроводжувалися специфічними окриками та рухами тіла шаманів, використанням шаманських дерев (молодих берізок чи березових гілок), кривавих жертвоприношень, розбрикування молока та чаю тощо⁶⁰. Русичі дивилися на ці ритуали як на вияви антисвіту. Тут вони вбачали контакт із демонічними силами: “...нечестиві чаклунські суеслів'я, Чінгісханові наслання, кровопиття, волхвування, поклоніння сонцю, місяцю і землі, і померлим у пеклі отцям, і дідам, і матер'ям”⁶¹. Обережно, навіть вороже галицькі та волинські хроністи трактували також пиття кумису (“кумузу”). Ймовірно, через особливий вигляд та смак вони вважали “чорне молоко” “нечистим” напоєм, протиставляючи звичному для себе вину. Саме таку альтернативу в літописі пропонує Данилові й сам Батий, вказуючи на незвичність “кумузу” для чужинців: “...не обыкли пити молока, пий вино”⁶².

Зі свого боку, татари надавали великого значення обрядам, яким чужинець повинен підкоритися, частково уподібнюючись до монгола. Споживання кумису було для них важливим елементом і повсякденної культури, і релігійних ритуалів. Натомість для чужинців воно, як і “поклоніння кушу”, поклони хану й “княгині Баракчиновій” у сцені з Данилом Романовичем мало стати символом підкорення і вимушеної акультурації. Невипадково в літописному тексті Бату-хан позитивно оцінює згоду князя Данила Романовича спробувати кумис як своєрідний “перехід” в іншу етнічну спільноту: “Ти вже наш-таки, татарин! Пий наше пиття!”⁶³. Зрештою, добровільно чи недобровільно представники руської культури засвоювали необхідні елементи монгольської цивілізації, хоча й з відповідною адаптацією до власної культури. Зокрема, монгольські імена галицькі й волинські літописці подавали у видозміненій, звичній для себе формі: *Чігизакон* (у *сполученні*

⁵⁸ Галицко-Волынская летопись. – С. 118.

⁵⁹ Там же. – С. 119.

⁶⁰ Михайлов Т. Из истории бурятского шаманизма (С древнейших времен по XVIII в.) – Новосибирск, 1980. – С. 210–270.

⁶¹ Галицко-Волынская летопись. – С. 118.

⁶² Там же. – С. 119.

⁶³ Там же.

Чигизаконова мечтанія), Урдюй, Бирюй, Кайдеш, Бечак, Менгу / Менгутимер, Куюк, Себідяй, Бурондай, Куремса, Телебуга, Манман, Балай, Ногай, Котлубуга, Ешимут, Тегичага, Мамьшій, Козій, Кубатана, Ягураин тощо. У трансформованому вигляді в мовлення мешканців княжої Галичини й Волині проникали також й інші запозичення з монгольської мови, кількість яких була відносно великою: *баскакъ, богатир / богатуръ, кояръ, ярыкъ, хъзь, кумузъ, чюмъ* тощо⁶⁴. Однак культурна та соціальна дистанція між татарами та мешканцями Галицько-Волинського князівства й надалі була значною. “Злобі й лєсті їх нема кінця”, – спеціально наголошував літописець. Він називав тих князів, яких татари знищили (Ярослава Суздальського, Михайла Чернігівського), щоб довести основну тезу: контакти з монгольським світом – потенційна небезпека для русичів загалом та руських володарів зокрема⁶⁵. Невипадково більшість татарських полководців у літописі супроводжують стереотипні атрибути: “безбожний і / або окаянний”. Невдачі монгольського війська літописці сприймали як кару Божу, спрямовану проти “поганих і нечестивих”. Лише в нечисленних ситуаціях, наприклад, коли татари виступають союзниками галицько-волинських князів у боротьбі з прибалтійськими язичниками, їх трактували як “менше зло”. Однак сама стилістика зверхності, що її використовують щодо квазісоюзників монгольські володарі у Галицько-Волинському літописі, – це риторика сюзерена супроти васалів: “Всегда ми жалуете на литву; осе же вамъ даль есмъ рать и воеводу с ними...”, – звертається літописний Ногай до руських князів⁶⁶. Тому і в цих випадках літопис вбачає татарське домінування над Руссю. Так, в одному з походів Лева Даниловича на Литву поруч із монголами беруть участь численні руські володарі, яких татари дають Левові на допомогу і які діють, значною мірою, з примусу: “...тогда бо бяху вси князи въ воли татарской”, – зауважує літописець⁶⁷.

На цьому тлі дещо меншою стала відстань між русичами і половцями. Давній стереотип дикого степовика, який проливає кров і нахваляється цим, їсть хом’яків та ховрахів і, навіть, мертвечину⁶⁸, поволі трансформувався в “лагідніші” форми. Може саме тому літопис, поряд зі згадкою про Романа Мстиславича, яким “половці дітей страшили”, наводить легенду про євшан-зілля, Сирчана та гудця Ора. Це не лише зацікавлення життям східних сусідів, а й певне співчуття до них. Про інтерес, а водночас і про “звикання” до половців вказує спосіб передачі половецьких імен й прізвицьк (*Сирчан, Ор, Отрок, Кончак, Котянь, Сомогур, Бастий, Бігбарс, Актай*) та певна русифікація їхніх патронімів (*Юрій Кончакович, Котян Сомовитович*) у галицько-волинському літописанні. Однак частково асимільовані, а частково винищені монголами, не зовсім “чужі”, але й не “свої”, половці поступово взагалі зникають з поля зору хроністів та зі сторінок їхнього тексту.

⁶⁴ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. – С. 102.

⁶⁵ Галицко-Волинская летопись. – С. 119.

⁶⁶ Там же. – С. 149.

⁶⁷ Там же. – С. 147.

⁶⁸ Толочко О. Образ “чужинця”... – С. 33.

“Своїми” чи “чужими”, залежно від ситуації, виступають і прибалтійські народи й племена: литовці, ятвяги й “жемоїть” (жемайти). З одного боку, літописці подають їх як ворогів, які живуть у поганстві, з іншого – стверджують, що ці язичники перебувають на шляху християнізації. Часто поділ на “злих” і “добрих” прибалтів для галичан та волинян проходить між родичами – християнами та язичниками. Наприклад, поганин Тройден у зображенні літопису – “окаянный, і проклятий, і немилостивий”, а його християнізовані брати навпаки – втілення любові, покори й смирення. При цьому “беззаконий” володар в уявленні руського книжника стає моральним двійником “класичних” негативних персонажів церковної історії: “...акъ бо бѣшеть беззаконникъ, яко и Антиохъ Сурьскій, и Иродъ Іерусалимскій и Нерон Римскій”⁶⁹. Частина прибалтійських вождів в уяві літописців взагалі перетворювалися на поганських чаклунів, як, наприклад, наділений незвичайними атрибутами Скомонд. Цей волхв і оракул, в уявленнях руських книжників, “швидкий, як звір, пішки ходячи, звоював Пінську землю”⁷⁰. Водночас, наголошують вони, литовці та ятвяги ментально перебувають на межі поганського та християнського світів, у сфері двовір’я. Так, Миндовг (Миндаугас), хоч і християнин, поклоняється “заячому богу” й відкрито дотримується давніх ритуалів (“спалення померлих”, жертвоприношення) та уявлень, які для руського літописця – поганські забобони: “...коли ж виїжджав на поле і вибіг заець на поле, ... не входив у лісову хащу і не смів навіть різки вломити”. Отож, його хрещення оманливе – зробив висновок літописець⁷¹. Водночас в уяві цього автора сам метод християнізації, наприклад, литовців був приречений на невдачу. Він сприймався як наслідок непорозуміння між західними християнськими володарями, частина з яких протегувала одного вождя (Миндовга), а інша – його супротивника (Тевтивила). У цьому контексті літопис стає на боці останнього, а хрещення Миндовга подає як позбавлений будь-якої стратегії результат підкупу ризького магістра Андрія. При цьому насильна, але повна християнізація поган виявляється доцільнішою, ніж добровільне, але поверхове й часткове прийняття нової віри: “Тевтивила ж підтримував єпископ і пробощ Віржан, які... знали, що коли б Тевтивила не вигнали, Литовська земля була б у їхніх руках, і поневолі прийняли б хрещення. А нехристиянами литовців зробив Андрій і позбавлений був сану своїми співбратами”⁷². Помітно, що на етноконфесійні уявлення про Литву накладені певні політичні симпатії й антипатії літописця. Так, Миндовг / Миндаугас у літописі зображений, в основному, негативно. Це не лише прихований поганин, а й “гордий” деспот, який концентрує в руках усю владу (“самодръжець бѣвъ во всей земли Литовской”) і нищить навіть власних родичів⁷³. Водночас історію Миндаугаса літописець нерідко переповідає нібито “зсередини”, з внутрішньо-литовської перспективи. Так, наприклад, з’являється картина “каріння” – плачу Миндовга за померлою дружиною, на тлі якої хроніст

⁶⁹ Галицко-Волынская летопись. – С. 146.

⁷⁰ Там же. – С. 115.

⁷¹ Там же. – С. 123.

⁷² Там же.

⁷³ Там же. – С. 122, 141.

змальовує політичні інтриги між литовськими володарями⁷⁴. Контroversійним у тексті є й зображення його сина, Войшелка. В уявленні літописця він проходить еволюцію від кровожерливого язичника до покірнього християнина. Спочатку його описано як майже божевільного поганина, оплутаного манією убивства: “и нача проливати крови много: убивашеть бо на всякъ день по 3 по 4; которого же дни не убіяше, печаловаше тогда, коли же убіяше кого, тогда весель бываше”⁷⁵. Далі літопис фіксує абсолютну зміну поведінки: в серце Войшелка входить “страх Божий” і він не просто приймає християнство, а й стає аскетом-ченцем спочатку в Полонині, а згодом в Угровську, в монастирі святого Даниїла⁷⁶. Водночас у літописній інтерпретації постриг Войшелка криється певна двозначність (добровільний чи, навпаки, примусовий акт?)⁷⁷. Отож, у сприйманні цієї постаті залишається певна двоїстість. Хоча смерть Войшелка в монастирі від рук Льва Даниловича літопис однозначно трактує уже як убивство “доброго християнина”. Загалом же, ятвяги й литовці в рецепції середньовічних галичан та волинян – це “іноді хоробрі” й добрі воїни, які, проте, приносять жертви “Нонадієві, Телявелі, Девериксу і Мейдейну” та іншим божествам, “тобто бісам”. Під час та після бою литовські воїни також не цураються своїх вірувань. Так, на місці спаленого селища, зауважує літописець, вони “тужаху і плеваху, по-свойски рекуща “Янда”, възывающе Богы своа, Аньдая и Дивирикса, и вся Богы своя поминаючи”⁷⁸. Тому доля прибалтів-нехристиян для християнського літописця визначена наперед: коли в бою гине ятвязький воїн, його душа виходить “з кров’ю в пекло”. Закономірною, з такого погляду, виглядає в устах “безбожних” формула підкорення, з якою ятвяги звертаються до Володимира Васильковича, просячи допомоги від голоду: “...не помори нас, а перекорми нас собі”⁷⁹. В ідеології літописців ці слова видаються закономірними, бо засвідчують принципову перевагу християнських (“цивілізованих”) народів над язичницькими (“дикими”) племенами, яку відчували середньовічні галичани та волиняни. Водночас окремі території ятвягів й литовців у галицькій частині літопису описані з топографічною докладністю. Так, в контексті протистояння між Миндовгом і Вікінтом під 1252 р. літопис згадує “місто, зване Тверімет”. В іншому місці автор докладно описує, як війська галичан, волинян та їхніх союзників проходять прибалтійські поселення, які він називає *Болдикыца, Привица (Правила), Таусевичи, Буряля, Раймочи, Комата, Дора, Корковичи* тощо⁸⁰. Однак на це є свої причини. Тут йдеться про военний похід, а ятвязькі села цікаві як об’єкти завоювання, джерело воєнної здобичі. Водночас у ряді контекстів літопис відносно позитивно відгукнувся, наприклад, про антипольські походи прибалтійських володарів (навіть

⁷⁴ Там же. – С. 141.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Там же. – С. 145.

⁷⁷ Вілкул Т. Постриження князя Войшелка: політика князя Данила і стратегії літописців // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 123–129.

⁷⁸ Галицко-Волынская летопись. – С. 133.

⁷⁹ Там же. – С. 150.

⁸⁰ Там же. – С. 129–131.

того ж “нечестивого” Тройдена, який повертається з набігу “з честю великою”⁸¹. Натомість в іншому літописному повідомленні йдеться про голод, який однаково охоплює і Русь, і Польщу, і Литву, і землю ятвягів. При цьому голодуючі ятвяги, які звертаються до Володимира Васильковича за допомогою, зображені в літописі з певним співчуттям⁸². Водночас хроністи фіксують у власній транскрипції чисельні ятвязькі та литовські імена: *Войшелк, Тевтивил, Миндовг, Минтеля, Шюрпа, Мудійко, Пестило, Сиврид, Стекинт, Юндил, Довмонт, Спрудійко, Стегут, Шутр (Мондушич), Живибуд, Трентята, Висимот, Будикид, Буйвид* тощо.

Отож, навіть переважно мілітарний підхід до “чужої” землі був для середньовічного руського воїна, а також книжника й читача літопису, однією з форм пізнання навколишнього світу, інших народів, їхньої мови, культури та звичаїв.

“Руський патріотизм” та загальна “картина світу”: внутрішня й зовнішня перспективи. Загалом протиставлення “свого” й “чужого” в культурі середньовічної Галичини й Волині будується ніби на двох паралельних підставах. Перша – стабільніша, сформована з відносно стійких структур етнічного самоусвідомлення. Вона досить чітко розмежує народи, їхні культури й мови. Саме так протиставляється “русь” та “іноплеменники”. Стійка схема такої опозиції діяла лише тоді, коли йшлося про відвертих ворогів: спочатку – половців, потім – монголів, а також язичницькі народи (наприклад – прибалтів). У таких випадках літописці перенесли на нові реалії перевірену модель, прикладаючи до недругів біблійну риторичку й називаючи їх “безбожними агарянами”, “моавитянами”, просто “невірними” тощо. Взагалі тогочасний світогляд ґрунтувався, очевидно, на досить різкому розмежуванні “свого” та “чужого”, етнічно іншого, прикладом чого є відомий вислів з літописної легенди про євшан-зілля: “краще на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути”⁸³. Так само й для руського володаря, підкреслює літопис, “своя” земля має особливий статус. Саме тут він почувується господарем ситуації: “Не личить мені бачитися з вами на чужій землі”, – наголошує в розмові з папськими послами, які у Кракові звертаються до нього з пропозицією про коронування, Данило Романович⁸⁴. І навпаки, перед битвою на Калці руські князі воліють зустріти монголів на чужій, а не на своїй землі – ймовірно, битва поза межами власної території уявляється їм стратегічно вигіднішою⁸⁵. Водночас літописці послідовно вказували межу між етнічно “своїми” й “чужими”. Так, поляки / ляхи, німці, угорці / угри у свідомості руських книжників чітко відмежовані від русі, особливо в тих епізодах, де виступають воєнними супротивниками.

Проте ця ж опозиція могла бути й гнучкішою, динамічнішою, залежала від змін у політичних настроях та ототожнювала “своїх” з постійними чи тимчасовими союзниками, а “чужих” – із супротивниками. Тоді до останніх зараховували також і ворогів з представників інших руських князівств, чи навіть з опозиційних

⁸¹ Галицко-Волинская летопись. – С. 150.

⁸² Там же.

⁸³ Там же. – С. 78.

⁸⁴ Там же. – С. 127.

⁸⁵ Там же. – С. 89.

тому чи іншому князеві груп всередині князівства, а до перших потрапляли, серед інших, і чужинці. Те ж стосувалося розуміння “своєї” та “чужої” землі. “Не добро намъ стояти зде близь воюющихъ насъ иноплемениковъ”, – говорить сподвижникам Данило Романович у момент нападу татар на Русь, вважаючи за краще відійти в Мазовецьку землю. Тут місцевий володар Болеслав “дає” руському князеві Вишгород і той перебуває на чужій – своїй території, аж доки небезпека не зникає остаточно⁸⁶. Саме тому існували й проміжні моделі. Наприклад, в окремих контекстах мешканці Галицько-Волинського князівства – представники різних народів та політичних орієнтацій – протиставлені таким же різношерстим прибульцям зовні. В описі воєнних дій “угри”, “ляхи”, німці, зрештою, половці виступають то як “свої”, то як “чужі”, залежно від того, співдіють вони з Романовичами, чи навпаки, протидіють їм. Так, при побудові Холма Данило Романович запрошує до нового міста зовнішніх “приходнів”, серед яких виділено німців, русь, “іноплеменників” та поляків, – усі вони, зрештою, стають його жителями⁸⁷. Складніша ситуація з монголами. Руські князі змушені виступати їхніми “мирниками”, однак навіть тоді літописці намагаються не зображати татарів й русь реальними союзниками.

Взагалі, відданість Романовичам – один з основних критеріїв при поділі на “своїх” і “чужих”. Це помітно навіть на прикладі того, як змінюється образ галичан у літописному тексті. На його початку Галич зображений містом, яке не приймає своїх законних володарів, нащадків Романа Мстиславовича, а позицію його жителів зведено до думки місцевих бояр, які готові шукати союзу з “іноплеменниками”. Тож літописець називає їх “безбожними галичанами” (тобто позиціонує як “чужих” – ворогів). Натомість після того, як Данило Романович повертає отчину, “галичане и волинци” в літописному тексті стають людьми Романовичів, тобто “своїми”. Водночас виділення галичан та волинян із загальноруського контексту вказує на існування місцевого / удільного патріотизму.

Загалом же, як вже зауважували дослідники, зокрема А. Генсьорський, мотив Русі – і як синоніма етносу (русі), і як синоніма території (Руської землі) – у Галицько-Волинському літописі простежується досить чітко. Не будемо зупинятися на семантичних трансформаціях цих та споріднених категорій. Цю тему – кожен зі своїх позицій – вже розвинули А. Генсьорський та В. Арістов. Проте навіть побіжний погляд на проблему показує, що акцент на “руськості” в літописному тексті майже постійний. При цьому на приналежності до Русі літописці наголошують, насамперед, у контексті діяльності Данила Романовича. Так, автори літопису спеціально підкреслюють: саме він перший з руських князів воював недосяжні польські та чеські території. Кульмінацією ж цього прив’язування патріотизму до постаті князя стає розповідь про поклоніння Данила Батигіві. У цьому обов’язково-примусовому ритуалі літописець бачить символ не лише індивідуального та династичного, а й, певною мірою, загальноруського приниження: “О, зліша зла честь татарська! Данило Романович, князь великий, який володів Руською

⁸⁶ Галицко-Волинская летопись. – С. 110.

⁸⁷ Там же. – С. 134.

землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, із братом своїм, та іншими краями, нині стоїть на колінах і холопом називається, і данини хочуть, на життя не сподівається й погрози йдуть!”⁸⁸.

Цей текст демонструє ще й інший феномен. Розуміння того, чим є Русь, яку репрезентує Данило Романович, змінюється залежно від ракурсу, в якому на неї дивляться літописці: адміністративно-територіального, політичного та / чи етноконфесійного. Крім того, не можна забувати про існування того ж таки локального патріотизму галичан та волинян. Його специфіку визначало, зокрема, й те, з представниками яких народів контактували й конфліктували мешканці Галицько-Волинського князівства. Воно, як відомо, було ареною активної міжетнічної взаємодії, зустрічі цивілізацій. Невипадково в одному з літописних епізодів німці дивуються татарському спорядженню руських воїнів Данила Романовича⁸⁹. Свого часу польська історіографія акцентувала на тому, що етнонаціональна свідомість поляків у середні віки частково сформувалася під впливом боротьби з німецьким натиском на схід⁹⁰. Ця концепція передбачає певну долю міфологізму. Але той факт, що етнічна ідентичність формується, зокрема, й за принципом “з ким і проти кого”, особливо важливий також і в контексті Галицько-Волинського князівства – одного з тих регіонів, які сприймалися пограниччям, “воротами” християнського світу⁹¹. Той же Данило Романович у літописі намагається збудити патріотизм мешканців Галича, протиставляючи “нестерпну” владу “чужих” законній владі “своїх” володарів (“О мужі городські! Доки будете терпіти іноплемянних князів державу”⁹²) і закликаючи скинути ярмо “іноязычників” (“людей іншої мови”). Невипадково етнічні стереотипи “виходять на поверхню” літописного тексту дуже часто саме в описах війн⁹³. Зрештою, самосвідомість тих русичів, які часто стикалися з поляками, угорцями, німцями, чехами – з одного боку, та ятвягами, жемайтами, литовцями, половцями, монголами – з іншого, в силу географічних та цивілізаційних обставин мала іншу конфігурацію, ніж ментальність тих, які жили в інших руських регіонах. Цілком можливо, що й сам образ Русі та й ставлення до цього терміна в середньовічній Галичині та Волині були також особливими, що й відзначив А. Генсьорський. Його концепція про вживання назви “Русь” у значенні “народу Галичини й Волині”, і словосполучення “Руська земля” – як синоніма Галицько-Волинського князівства⁹⁴ насправді має підґрунтя не лише в давніх ідеологічних переконаннях

⁸⁸ Галицько-Волинская летопись. – С. 119.

⁸⁹ Там же. – С. 122.

⁹⁰ *Bardach J.* L'Etat polonais aux Xe et XIe siècle // *L'Europe aux IXe – XIe siècle.* – Varsovie, 1968. – P. 318.

⁹¹ *Ле Гофф Ж.* Людовик IX Святой / Пер. с фр. – Москва, 2001. – С. 42.

⁹² Галицько-Волинская летопись. – С. 105.

⁹³ Див. про це: *Голик Р.* Війна і Русь: Еволюція уявлень про збройні конфлікти у середньовічній та ранньомодерній культурі та їх рецепція у модерній Галичині // *Україна... – С. 212–236.*

⁹⁴ *Генсьорський А.* Галицько-Волинський літопис (Процес складання, редакції і редакторство.) – Київ, 1958. – С. 87–89.

дослідника. Вона коріниться у специфіці середньовічного патріотизму. Це синтез феодалної відданості й вірності володарю, зв’язку між васалом і сюзереном, відчуття корпоративної та територіальної близькості в межах династійних держав / князівств із почуттям понад територіальної / супрарегіональної спільності в межах Руської землі та руського етносу і навіть певної гордості за приналежність до них. У цьому сенсі – хоч і з певним застереженням – галицько-волинську ідентичність XIII ст. можна вважати одним із прообразів пізнішої руської етнічної самосвідомості, яка через багато століть стала, зрештою, українською.

Водночас усе сказане не означає, що руські території в дискурсі Галицько-Волинського літопису повністю відмежовані від зовнішнього (“чужого”) простору. Навпаки, в окремих епізодах галицькі й волинські автори акцентують вселенські масштаби тих чи інших природних феноменів: “Тієї ж зими не лише в одній Русі був гнів Божий у вигляді мору, але й в Ляхах, тієї ж зими і в Татарах вимерло усе: і коні, й худоба; все вимерло – нічого не залишилося”⁹⁵. Сьогодні нелегко реконструювати загальну картину світу на підставі літописного тексту. Проте видно, що ойкумена галицьких та волинських книжників ділиться на віддалений, ближчий і дуже близький літописцям світ⁹⁶. Далекими для літописців є чужі народи / території навколо Руської землі: на Заході – ляхи / поляки / Ляська земля, чехи / Чеська земля, німці / Німецька й Ракуська земля та “стол святого Петра”, на Півночі – Литва / Литовська земля, ятвяги, Жемоїть і “німці в Ризи”; зрештою, на Сході – Половецька земля й татари (Орда). Однак ментальна / географічна віддаль між Руссю й цими землями насправді різна: ляхи і литва, ятвяги та жемайти, а також половці до неї дещо ближчі (і, отже, звичніші), ніж німці, чехи чи Рим. До того ж, різні регіони цих земель по-різному наближені до Галицько-Волинської Русі. Так, наприклад, серед польських городів у центр уваги літописців потрапляють, насамперед, Краків, Люблін та Сандомир, а інші відходять “у тінь”. Натомість татари / Орда політично не лише присутні у руській реальності, а й формують її. Проте в літописному зображенні вони і ментально, і географічно дуже далекі від Русі.

Набагато складніша й географічно густіша картина самої Руської землі. У її центрі лежать городи Галицько-Волинського князівств: Галич, Холм, Володимир, Перемишль, Львів, Данилів, Белз, Коломия тощо, а також поселення навколо них. Тобто йдеться про малу батьківщину, точніше, – отчину Романовичів. Дещо віддаленішим у цій перспективі виглядає Київ (також “своя” для них територія), ще далі – міста на зразок Козельська. У Галицько-Волинському літописі усі вони, звичайно, нерівноцінні, проте фігурують поряд як жертви монгольського нашествя. Городи інших князівств перебувають на краю ментальної Руської землі, якою її відтворюють літописці, або ж взагалі не згадують.

Загалом зрозуміло, що зовнішній світ в очах галичан та волинян XIII ст. був відображений у досить специфічній перспективі. Однак літописний Універсум – не об’єктивний простір сучасної географії. Це суб’єктивний конструкт

⁹⁵ Галицько-Волинская летопись. – С. 157.

⁹⁶ Подібну схему бачимо в: Федорак Н. Поетика... – С. 54.

середньовічної уяви, умовно кажучи, поділений на чисельні землі Мирь, у центрі якого стоїть Русь – “велика отчина” Романовичів.

Roman Holyk. ТОЗЕМЛЬЦЫ И ИНОПЛЕМЕННОИКИ: THE “RUS’ PATRIOTISM”, “IMAGE OF THE WORDL” AND THE ETHNIC STEREOTYPES IN THE MEDIEVAL GALICIA AND VOLHYNIA

The articles examines the image of the world and the peoples, the opposition of the “ones” / “insiders” and the “others” / “outsiders” / “aliens” / “strangers” and “the Rus’ patriotism” in the perception of the authors of the Halych-Volhynian chronicle.

Key words: ethnic stereotypes, history, mentality, the Halych-Volhynian chronicle.

Інститут українознавства ім. Івана Крип’якевича НАН України